

Erkin Vohidovning “Inson” Qasidasidagi Leksik-Fonetik Vositalar

Guljahon Ahrorova¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada Erkin Vohidovning “Inson” qasidasida qoʻllanilgan leksik va fonetik vositalar tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu vositalarning badiiy sheʼr qurilishi va mazmuniga yuklagan uslubiy xususiyatlariga toʻxtalib oʻtilgan.

Kalit soʻzlar: leksik vositalar, omonim, sinonim, antonim, fonetik vositalar, assonans, alliteratsiya, geminatsiya, uslubiy boʻyoqdorlik.

Til va adabiyot ajralmas tushunchalardir, sababi tilning asosiy komponenti boʻlmish soʻz adabiy asarlarda eng muhim qurilish materiali vazifasini oʻtaydi. Kitobxon sheʼr, hikoya, qasida, doston, roman, qissa kabi badiiy adabiyot namunalarini oʻqir ekan, ifodalanayotgan fikrlar teranligidan, soʻzlardagi emotsionallik, taʼsirchanlik, oʻzaro ohangdoshlik va jarangdorlikdan hayratda qoladi hamda unda ifodalanayotgan asl mazmunni tushunib yetadi. Ana shunday asarning tub mohiyatini ochib beruvchi, taʼsirchanlikni oshiruvchi va yozuvchini ijoddan koʻzlagan maqsadiga yetishtiruvchi vosita tilimizdagi fonetik, leksik, grammatik birliklar hisoblanadi. Fonetik birliklar nutq qurilishida shakllantiruvchi va tanituvchi vazifani bajaradi. Masalan “paxta” soʻzining tarkib topishida 5 ta tovush (p, a, x, t, a), 2 ta boʻgʻin (pax-ta) va bitta soʻz urgʻusi (paxta) qurilish materiali vazifasini oʻtagan va bu vositalar tanituvchi funksiyasini ham bajaradi. Inson “paxta” soʻzini eshitganda yoki oʻqiganda uning xotirasiga gʻoʻza oʻsimligining oq tolali yumshoq materiali keladi. Bundan tashqari ohang, melodika, pauza, urgʻu kabi vositalar ham borki, ular talaffuz jarayonida oʻzini namoyon qiladi. Badiiy asarda qoʻllangan leksik vositalar maʼno koʻchishlari, shakldosh soʻzlar, maʼnodosh soʻzlar hamda oʻzaro zid maʼnoli soʻzlar uslubiylikni va emotsional-ekspressivlikni oshiradi. Quyida Erkin Vohidovning “Inson” qasidasi misolida fonetik-leksik vositalar tahlili koʻrib oʻtiladi. Ijodkor bu vositalardan qasidaning har bir oʻrnida unumli foydalangan.

Jumladan, sheʼrning dastlabki misralariga yuzlanamiz:

Sobit-ul sayyorda inson oʻzing , inson oʻzing ,

Mulki olam ichra bir xoqon oʻzing , sulton oʻzing [1].

“Badiiy nutqning ohangdorligini va taʼsirchanligini oshirishda alliteratsiyaning oʻrni beqiyosdir. Sheʼriy nutqda misralar, undagi soʻzlar hamda boʻgʻinlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qoʻllanishiga alliteratsiya deyiladi” [2]. Bu baytdagi “sobit”, “sayyora”, “sulton” soʻzlarining bir xil “s” tovushi bilan boshlanganligi oʻzaro ohangdoshlikni, yaʼni alliteratsiyani yuzaga keltirgan. Ikkita bir xil undoshning soʻz tarkibida qavatlanishi geminatsiya hodisasi deyiladi. “Sayyora” soʻzi tarkibida kelgan ikkala “y” undoshi xuddi shunday geminatsiya hodisasini yuzaga keltirgan . “Xoqon”, “sulton” kabi oʻzaro sinonim soʻzlarning qoʻllanishi esa insonning qanchalar yuksakligini yanada yorqinroq aks ettirishga xizmat qilgan va ifodalilikni oshirgan.

Sobit oʻz maʼvosida, sayyor fazo dunyosida,

Koinot sahrosida karvon oʻzing, sarbon oʻzing.

Misralardagi maʼvo, dunyo, sahro hamda karvon, sarbon soʻzlari oʻzaro ohangdoshlikni yuzaga keltiradi va ulardagi urgʻuning oxirgi boʻgʻinga tushayotganligi, talaffuz jarayonida “o” unlisining

¹ JDPU oʻzbek tili va adabiyoti mutaxassisligi II bosqich magistranti

cho‘ziqroq talaffuz etilishi o‘zgacha jozibadorlik kasb etgan. Baytda leksik vositalardan ham mohirona foydalanilgan. Masalan, sobit – bir maslakda mustahkam turadigan va sayyora – o‘zgaruvchi, kezib yuruvchi so‘zlari hamda karvon bilan sarbon ifodalari o‘zaro antonim, ya‘ni zid ma‘nolidir. “Koinot sahrosi” ifodasida esa metafora usuli bilan ma‘no ko‘chishi kuzatilgan .

Shams-dil taftingdatur, sayyoralar kaftingdatur,

Keng jahon zabtingdatur, bog‘bon o‘zing, posbon o‘zing.

Ushbu bandda misralardagi ohangdoshlikni “taftingdatur”, “kaftingdatur”, “zabtingdatur” so‘zlari hosil qiladi va bu so‘zlar oxirida “-dir” bog‘lamasining “-dur” shaklida ishlatilishi badiiyligni namoyon qiladi. Quyosh so‘zining “shams” shaklidan foydalanilganligi uslubiy bo‘yoqdorlikni ta‘minlaydi. Qolaversa, “shams” va “sayyora” so‘zlari bir mazmuniy uyaga mansub bo‘lib, misrada tanosub san‘atini yuzaga chiqargan. Keyingi baytda yana alliteratsiya ko‘zga tashlanadi:

Bu yorug‘ dunyo nadur, vayronadur, koshonadur,

Senga mehmonxonadur , mehmon o‘zing, mezbon o‘zing .

“Mehmon”, “mezbon”, “mehmonxona” so‘zlarida takrorlangan “m” tovushi alliteratsiyani yuzaga chiqargan. “Nadur”, “vayronadur”, “koshonadur” so‘zlari o‘zaro ohangdosh holatda kelgan. “Nimadir” olmoshining “nadur” formasidan foydalanilganligi badiiyligni oshirgan. Vayrona-koshona, mehmon-mezbon so‘zlari o‘zaro zidlik munosabatida bo‘lib, dunyoning salbiy va ijobiy jihatlari, uning o‘tkinchiligi haqida oson tasavvur uyg‘otishga imkon yaratadi.

Bunda oq birla qaro, zulmat, ziyo, shoh-gado,

Jang qilurlar doimo , ul yon o‘zing, bul yon o‘zing .

Ushbu bandda ham ko‘plab fonetik va leksik vositalar ko‘zga tashlanadi. Jumladan, “birla”, “ul”, “bul”, “qaro” so‘zlari aynan badiiy uslubga xos tarzda qo‘llangan. “Oq-qaro”, “zulmat-ziyo”, “shoh va gado” so‘zlari o‘zaro antonim bo‘lish bilan birga ohangdoshlikni ham yuzaga keltirgan. Ikkinchi misradagi “doim” so‘zi talaffuzda “doyim” tarzida aytiladi va bu epenteza, ya‘ni “So‘z o‘rtasida tovush orttirilishi”ni hosil qiladi [3].

Goh adolat bog‘ida , piri adovat gohida,

O‘z diling dargohida shayton o‘zing, g‘ilmon o‘zing.

Baytdagi “bog‘ida”, “gohida”, “dargohida”, “adolat”, “adovat”, “shayton”, “g‘ilmon” so‘zlari o‘zaro ohangdoshdir. Misralarda salbiy bo‘yoqdor leksemalar “adovat”, “shayton” va ijobiy bo‘yoqdor leksemalar “adolat”, “g‘ilmon” o‘zaro zidlikni ifoda etib , baytda ifodalangan ma‘noning izchilligini ta‘minlagan .

Sen balo, ham muhtalo, xayr ila kin , rost-u riyo,

Fitnagar olam aro fatton o‘zing, qurbon o‘zing.

Bu baytda ham yuqoridagilari kabi “balo”, “muhtalo”, “riyo”, “aro”, “qurbon”, “fatton” so‘zlari o‘zaro ohangdoshlikni ifoda etgan va musiqiyligni yuzaga keltirgan. “Fatton” so‘zidagi qavatlanib kelgan “t” undoshlari geminatsiyani hosil qilgan. “Fitnagar olam” birikmasida esa insonga xos bo‘lgan xususiyatning olamga ko‘chirilish orqali metaforaning belgi o‘xshashligi namoyon bo‘ladi. “Xayr-kin” , “rost-riyo” so‘zlaridan antonim sifatida foydalanilgan.

Xormisan yo gulmisan, tojdormisan yo qulmisan ,

Cho‘g‘zmisan , bulbulmisan , nodon o‘zing, xushxon o‘zing.

Baytda “xor” va “gul”, “tojdor” va “qul” , “nodon” va “xushxon” bilan birgalikda yozuvchi qush nomlarini ham “cho‘g‘z” va “bulbul”ni o‘zaro antonim shaklda qo‘llagan.

Bu hayot o‘rmon ekan , jon borki, qasdijon ekan,

Bunda qatl oson ekan, sirtlon o‘zing, jayron o‘zing.

Shoir “o‘rmon”, “sirtlon”, “jayron” kabi o‘zaro uyadosh so‘zlardan foydalanib, kitobxon tasavvurida ajoyib manzarani chizadi. Misralardagi “o‘rmon”, “jon”, “sirtlon”, “jayron” so‘zlari o‘zaro ohangdoshlik va mantiqiy izchillikni ta‘minlaydi. “Sirtlon” va “jayron” so‘zlari orasida esa zidlik, ya‘ni mazmuniy tazod yuzaga kelgan. Birinchi misradagi “qasdi” so‘zining “qasti” tarzida talaffuz etilishi to‘liqsiz dissimilyatsiyani vujudga keltirgan. Ikkinchi misradagi “bunda” so‘zida esa “bu” olmoshiga “-da” o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasining qo‘shilishi natijasida tovush ortish hodisasi sodir bo‘lgan. Keyingi baytda adib hayotni “ummonga”, “-dek” o‘xshatish vositasi orqali insonni “qatra”ga qiyos etadi:

Bu hayot ummon ekan, ummon abad gardon ekan,

Qatradek sarson ekan, sarson o‘zing, gardon o‘zing.

Birinchi misrdagi “ummon” so‘zida “m” undoshi orqali geminatsiya vujudga kelgan. “Ummon”, “gardon”, “sarson” so‘zlari bitta bandning o‘zida ikki martadan, turli o‘rinlarda mahorat bilan qo‘llanganligi ajoyib so‘z o‘yinini yuzaga chiqargan.

Mash‘al fikrat – sening, ham changali vahshat sening,

G‘ayrat-u g‘aflat sening, javlon o‘zing, uryon o‘zing.

Ushbu bandda ham “fikrat”, “vahshat”, “g‘ayrat”, “g‘aflat”, “javlon”, “uryon” so‘zlari o‘zaro ohangdoshlikni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari “g‘ayrat-g‘aflat”, “fikrat-vahshat”, “javlon-uryon” so‘zlari o‘zaro leksik antonim hamdir. “Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta‘minlaydi” [4]. Yuqoridagi antonimlikda xuddi shu holatning guvohi bo‘lishimiz mumkin. Baytdagi “vahshat”, “g‘aflat”, “uryon” kabi salbiy bo‘yoqdor leksemalar asar ta‘sirchanligini yanada oshirishga xizmat qilgan. Misralarda takror holda kelgan “sening” so‘zida degeminatsiya, ya‘ni so‘z tarkibidagi geminatsiyaning yo‘qolishi – sen +ning - kuzatilgan.

Zarrani ijod etib, dahshat balo bunyod etib,

Oqibatni yod etib, hayron o‘zing, hayron o‘zing.

Bu baytda “ijod”, “bunyod”, “yod” so‘zlari o‘zaro ohangdosh bo‘lib, ifodalanayotgan fikrning tinglovchiga yoqimliroq tarzda eshutilishini ta‘minlaydi.

Onayizoring – zamin, tanho yo‘g‘-u boring – zamin,

Xasta bemoring – zamin, o‘g‘lon o‘zing, darmon o‘zing.

Ushbu bandda ham shoir Vatanni onaga qiyoslar ekan, tilimizdagi turli vositalardan unumli foydalanadi. Masalan, o‘zaro sinonim bo‘lgan “xasta” va “bemor” so‘zlarining birvarakayiga ketma-ket qo‘llanishi hamda “xasta” so‘zining “bemor” so‘ziga aniqlovchi sifatida kelishi ko‘zlanayotgan ma‘noni yanada bo‘rttiribroq hamda chuqurroq ifoda etadi.

Kelding olamga, demak, etmas uni so‘rmak, yemak,

Yerni etmog‘ing kerak bo‘ston o‘zing, rizvon o‘zing.

Shoir insonning olamga kelishdan maqsadini tushuntirar ekan, fikrlarini jozibaliroq ifoda etish uchun “demak”, “so‘rmak”, “yemak”, “kerak” so‘zlarini ohangdosh tarzda baytga kiritib o‘tadi. Dastlab “bo‘ston” leksemasidan, so‘ngra ma‘noni kuchaytirish uchun “rizvon” leksemasidan foydalanadi. Asar yakunida ham ko‘plab fonetik, leksik vositalarga duch kelamiz.

So‘zga ham poyon bo‘lur, yozsam yana devon bo‘lur,

Rustami doston bo‘lur, doston o‘zing, devon o‘zing.

Ey, sen Erkin, sen bukun yozding dilingdan bir tugun,

Sen kim-u ne dahri dun, biyron o‘zing, nodon o‘zing.

Qasidaning so‘nggi baytida ham so‘zlar o‘zaro ohangdoshlikni yuzaga chiqargan. Misralardagi “bukun”, “tugun”, “biyron”, “nodon” so‘zlari xuddi shunday vazifani bajargan. Ulardagi urg‘uning ham bir xil “u” va “o” unlilariga tushishi she’rga musiqiylik va ifodaviylik baxsh etadi. Ikkinchi misradagi “biyron” va “nodon” so‘zlari o‘zaro antonim bo‘lib, baytdan ko‘zlangan fikr o‘zagini ifoda etishda asosiy vazifani bajargan.

Xulosa qilib aytganda, fonetik-leksik vositalar asar qurilishida ham mazmuniy, ham shakliy jihatdan mukammallikni ta‘minlagan. Fonetik vositalar qasidadagi ta‘sirchanlik va musiqiylikni shakllantirsa, leksik vositalar fikrlarni realroq va yanada aniqroq ifoda etishga xizmat qilgan. Bundan tashqari, asarni og‘zaki bayon etish chog‘ida ohang, pauza, intonatsiya kabi fonetik vositalar to‘g‘ri ifoda etilsa, qasida yanada jozibaliroq bo‘ladi va quloqqa eshitilayotganda yoqimlilik kasb etadi. Chunki aynan yuqorida keltirilgan vositalar asarning tub mohiyatini, ijodkorning maqsadini va gaplardagi darak, so‘roq, buyruq, emotsionallik singari mazmun jihatlarini aks ettirib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Vohidov E. Kuy avjida uzilmasin tor. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1991. – B. 129–132.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. Toshkent – 2008.
3. N.Mahmudov, A.Nurmonov. “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi”-T: “O‘qituvchi” nashriyoti 1995. – B. 5–16.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: Talqin, 2005. – B. 15-67-70.-144

